

DIALOGIK DISKURSDA ANTONIMLARNI LINGVOPRAGMATIK JIHATDAN TADQIQ QILISHNING NAZARIY ASOSLARI

Saydjanova Komila Davranovna

Alfraganus universiteti, Farmasevtika va kimyo kafedrası

E-mail: k.saydjanova@afu.uz, <https://orcid.org/0000-0003-0142-2136>

Annotatsiya. Maqolada dialogik diskursda antonimlarni lingvopragmatik tadqiq qilishning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi. Antonimiya muammosining mantiqiy-falsafiy, strukturalistik, tipologik, korpus-pragmatik va kognitiv yondashuvlar doirasidagi tadqiqi tahlil qilinadi hamda muhokama orqali umumlashtiriladi. Jahon, fransuz va o'zbek tilshunosligidagi asosiy nazariyalar qiyoslanib, o'zbek tilidagi antonimik dialogik diskursning maxsus o'rganilmaganligi ilmiy bo'shliq sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar: antonimiya, dialogik diskurs, lingvopragmatika, oppozitsiya, gradatsion antonimlar, korpus tahlili, kognitiv semantika, qiyosiy tilshunoslik, o'zbek tili.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы лингвопрагматического исследования антонимов в диалогическом дискурсе. Анализируется и обобщается изучение антонимии в рамках логико-философского, структуралистского, типологического, корпусно-прагматического и когнитивного подходов. Обосновывается научная лакуна — недостаточная изученность антонимического диалогического дискурса в узбекском языке.

Ключевые слова: антонимия, диалогический дискурс, лингвопрагматика, оппозиция, градуальные антонимы, корпусный анализ, когнитивная семантика, узбекский язык.

Abstract. The article examines the theoretical foundations of the linguopragmatic study of antonyms in dialogic discourse. It analyses and summarises the investigation of antonymy within the logico-philosophical, structuralist, typological, corpus-pragmatic and cognitive approaches, and substantiates the insufficient study of antonymic dialogic discourse in Uzbek as a scholarly gap.

Keywords: antonymy, dialogic discourse, linguopragmatics, opposition, gradable antonyms, corpus analysis, cognitive semantics, Uzbek language.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikning antroposentrik paradigmaga o'tishi til birliklarini nutqdagi xulqi, diskursdagi funksiyalari va madaniy ma'no qatlamlari nuqtai nazaridan o'rganishni dolzarblashtirdi. Mazkur tendensiya antonimiya muammosini ham yangicha talqin qilishni taqozo etadi: an'anaviy yondashuv antonimlarni «qarama-qarshi ma'noli so'zlar» sifatida, lug'aviy tizimning bir bo'lagi sifatida qaragan bo'lsa, hozirgi pragmatik-kognitiv yondashuv ularni muloqotning faol kommunikativ-strategik resursi sifatida ko'radi.

Aynan dialogik diskurs antonimik munosabatlarning pragmatik salohiyatini eng yorqin namoyon etadigan maydon hisoblanadi: bahs-munozara, e'tiroz, taqqoslash, ironiya, baholash, kontrast va murosaga chaqirish kabi nutqiy aktlar ko'pincha antonim birliklar yordamida amalga oshiriladi. Ushbu maqolaning maqsadi — dialogik diskursda antonimlarni lingvopragmatik jihatdan tadqiq qilishning nazariy asoslarini aniqlash, jahon, fransuz va o'zbek tilshunosligidagi asosiy yondashuvlarni tahlil qilish hamda mavzu yuzasidan mavjud ilmiy bo'shliqni belgilashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Antonimiyaning mantiqiy-falsafiy asoslari Aristotelning ziddiyat qonuni va uchinchingi istisno qilinishi prinsipiga hamda Geraklitning «qarama-qarshiliklar birligi» g'oyasiga borib taqaladi; oxirgisi keyinchalik strukturalistik semantikadagi «umumiy semantik o'q» tushunchasi uchun falsafiy zamin yaratdi. XX asrda B. Russell va A. Uaytxedning «Principia Mathematica» asari, G. Frege va R. Karnap ishlari inkor va komplementarlik tushunchalariga matematik mantiq apparatini berdi, L.R. Xorn esa inkorning faqat mantiqiy emas, balki pragmatik signal ekanligini asosladi. Biroq «issiq-sovuq» juftligidagi oraliq holatning mavjudligi, «tirik-o'lik»da esa uning yo'qligi tabiiy tildagi qarama-qarshiliklar ikki qiymatli mantiqqa to'liq sig'maslikini ko'rsatadi.

Strukturalistik tilshunoslikda F. de Sossyurning til birligi qiymati farqlanish va qarama-qarshilik orqali shakllanadi degan tezisi antonimiyani tizimiy fakt sifatida qarashga zamin yaratdi. N.S. Trubetskoyning oppozitsiyalar tasnifi (privativ, ekvipollent, proporsional) «belgili-belgisiz» qarama-qarshiliklarni tahlil qilish vositasiga aylandi. L.A. Novikov antonimiyani «umumlashtirilgan ma'no o'qi atrofidagi qarama-qarshi qutblar» sifatida ta'rifladi, Yu.D. Apresyan esa uni leksik birliklarning semantik tarmog'ida talqin qildi. Bu an'ana tizimiy poydevor yaratgan bo'lsa-da, tilning statik qiyofasiga e'tibor qaratgani bois antonimlarning real nutqdagi xulqini yetarli yoritmadi.

Tipologik yondashuvda J. Lyons antonimiyaning to'rt asosiy turini — kontradiktor («tirik-o'lik»), gradatsion («issiq-sovuq»), konvers («sotmoq-sotib olmoq») va yo'nalishli («kelmoq-ketmoq») juftliklarni ajratdi; bu model tipologiyaning kanonik asosi bo'lib qoldi. D.A. Krus uni semantik testlar bilan boyitib, «impur antonimlar» tushunchasini kiritdi; J. Lich konvers munosabatlarning ijtimoiy rol turlarini ajratdi; A. va K. Lererlar mantiqiy, semantik va pragmatik mezonlarni birlashtirdi; E. Sapir esa darajalilikning gradatsion antonimlardagi markaziy o'rnini ko'rsatdi.

Korpus-pragmatik bosqichda S. Jons antonimik juftliklarning real matndagi ishlashini katta korpus asosida tekshirib, koordinatsiya, qarshilash, taqqoslash, polarizatsiya va kontrast kabi diskurs funksiyalarini ajratdi hamda ularning sintaktik shablonlarda statistik «qo'sh kelishi»ni isbotladi. M.L. Marfi psixolingvistik kanoniklik mezonini ishlab chiqdi, K. Paradis «chegaralanganlik gipotezasi»ni taklif etdi, H. Grays va S. Levinsonning pragmatik nazariyalari esa antonimlarning dialogda implitsit ma'no chiqarish mexanizmini izohlash uchun asos berdi. Kognitiv yo'nalishda J. Lakoff va M. Jonson makonsal-tajribaviy oppozitsiyalarni («yuqori-past») konseptual tuzilma poydevoriga bog'ladi, V. Kroft va D. Krus esa antonim juftliklarni freym semantikasi orqali tushuntirdi.

Fransuz tilshunosligida Sh. Bali, A. Martine va B. Pottye qarama-qarshilikni stilistik va funksional jihatdan tahlil qildilar, A.J. Greymas «semiotik kvadrat» orqali antonimiyani to'rt qutbli munosabatlar sistemasi (S va non-S, S va anti-S) sifatida modellashtirdi. Morfologik-derivatsion yo'nalishda D. Apotelo RE- prefiksli annulyativ derivatlarni, J.-P. Bun DÉS- prefiksining aspektual xususiyatlarini, D. Gaaton esa fransuz inkor tizimini tadqiq etdi. O'zbek tilshunosligida antonimiya XX asrning 50-yillarida — folklor va mumtoz adabiyotdagi («yaxshi-yomon», «oq-qora») chuqur ildizlar zaminida — ilmiy obyektga aylandi: S. Mutallibov (1955) bu masalani birinchi marta ilmiy muhokama qildi, S. Usmonov (1958) antonimlarning stilistik-ifodaviy (kontrast, antiteza, oksimoron) vazifalarini ko'rsatdi. Biroq bu bosqichda antonimlik asosan leksik darajada ta'riflanib, tipologik va pragmatik yondashuvlar hali shakllanmagan edi.

Muhokama

Tahlil qilingan tadqiqotlarni qiyoslash antonimiya o'rganishida ikki qutbni — mantiqiy-strukturalistik (paradigmatik, statik) va pragmatik-kognitiv-korpus (sintagmatik, dinamik, kontekstual) yo'nalishlarni ajratish imkonini beradi. Birinchi yo'nalish antonimlarni tilning tizimidagi turg'un munosabat sifatida tavsiflagan bo'lsa, ikkinchisi ularni real muloqot jarayonida yuzaga keladigan o'zgaruvchan hodisa sifatida talqin qiladi. Dialogik diskursni tadqiq etish uchun aynan ikkinchi yo'nalish nazariy jihatdan ustuvor ahamiyat kasb etadi, chunki dialogda antonimlar tayyor lug'aviy juftlik sifatida emas, balki muayyan nutqiy akt — e'tiroz, taqqoslash, polarizatsiya yoki murosaga chaqirishni — voqelantiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Jonsning korpus tadqiqotida aniqlangan diskurs funksiyalari hamda antonim juftliklarning sintaktik shablonlarda statistik «qo'sh kelishi» dialogik muloqot uchun ham bevosita ahamiyatlidir: «X emas, balki Y», «X ham, Y ham» kabi konstruksiyalar suhbatdoshlar pozitsiyasini qarshilantirish yoki muvofiqlashtirishning tayyor pragmatik qoliplari sanaladi. Grays va Levinson nazariyalari esa antonimlarning implitsit ma'no chiqarish mexanizmini izohlaydi: masalan, «u boy emas» iborasi konversatsion implikatura orqali «kambag'al» yoki kamida «o'rta ahvolda» ma'nosini faollashtiradi. Kognitiv yondashuv buni to'ldiradi — antonimik juftliklar muloqotda ko'pincha konseptual freymlar va madaniy sxemalarning faollashishi orqali pragmatik ma'no hosil qiladi va shu tariqa lingvokulturologiyaga ko'prik vazifasini bajaradi, bu esa o'zbek tilidagi madaniy-axloqiy oppozitsiyalarni tahlil qilishda alohida samara berishi mumkin.

Qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan fransuz tilshunosligi taklif etgan vositalar — Greymasning semiotik kvadrati va prefiksial antonimiya (RE-, DÉ-) modeli — antonimik munosabatlarni bir o'lchovli oppozitsiyadan murakkabroq sistemalarda tahlil qilish imkonini beradi va o'zbek tili materiali bilan qiyoslash uchun metodologik andoza bo'la oladi. Biroq Jons va Marfi tadqiqotlari asosan ingliz, shved va boshqa Yevropa tillariga, o'zbek ishlari esa asosan leksikologik tavsifga tayanadi. Natijada o'zbek tilidagi — qolaversa, o'zbek va fransuz tillarining qiyosidagi — antonimik dialogik diskursning lingvopragmatik tahlili hozirgacha maxsus monografik tadqiqot obyekti bo'lmay qolmoqda. Mazkur ilmiy bo'shliq antonimlarning dialogik diskursdagi kommunikativ funksiyalari va pragmatik mexanizmlarini qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Xulosa

Antonimiya tadqiqi mantiqiy-falsafiy, strukturalistik, tipologik, korpus-pragmatik va kognitiv bosqichlarni bosib o'tdi: har biri uning kategorial mohiyati, tizimiy poydevori, tipologik tasnifi, kommunikativ-strategik tabiati va konseptual asoslarini ochib berdi. Ushbu taraqqiyot mantig'i antonimlarni faqat lug'aviy munosabat emas, balki dialogik diskursning faol pragmatik vositasi sifatida talqin qilishni taqozo etadi. Adabiyotlar tahlili va muhokama shuni ko'rsatdiki, mavjud tadqiqotlar asosan Yevropa tillari materialiga tayanadi, o'zbek tilshunosligida esa antonimiya asosan leksikologik doirada o'rganilgan. Shu sababli o'zbek va fransuz tillarining qiyosida antonimik dialogik diskursning lingvopragmatik tahlili — antonimlarning kommunikativ funksiyalari va pragmatik mexanizmlarini qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq qilish — keyingi ilmiy izlanishlarning dolzarb vazifasi bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Horn L.R. A Natural History of Negation. — Chicago: University of Chicago Press, 1989. — 637 p.

2. Saussure F. de. Cours de linguistique générale. — Paris: Payot, 1916. — 337 p.
3. Trubetzkoy N.S. Grundzüge der Phonologie. — Prague: TCLP, 1939. — 271 S.
4. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 290 с.
5. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. — М.: Наука, 1974. — 367 с.
6. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 897 p.
7. Cruse D.A. Lexical Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 310 p.
8. Leech G. Semantics: The Study of Meaning. 2nd ed. — Harmondsworth: Penguin, 1981. — 383 p.
9. Lehrer A., Lehrer K. Antonymy // Linguistics and Philosophy. — 1982. — Vol. 5, No. 4. — P. 483–501.
10. Sapir E. Grading: A Study in Semantics // Philosophy of Science. — 1944. — Vol. 11, No. 2. — P. 93–116.
11. Jones S. Antonymy: A Corpus-Based Perspective. — London; New York: Routledge, 2002. — 193 p.
12. Murphy M.L. Semantic Relations and the Lexicon. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 292 p.
13. Murphy M.L., Paradis C., Willners C., Jones S. Discourse functions of antonymy: A cross-linguistic investigation of Swedish and English // Journal of Pragmatics. — 2009. — Vol. 41, No. 11. — P. 2159–2184.
14. Paradis C., Willners C. Antonymy and negation — The boundedness hypothesis // Journal of Pragmatics. — 2011. — Vol. 43, No. 11. — P. 2587–2608.
15. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3. — New York: Academic Press, 1975. — P. 41–58.
16. Levinson S.C. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. — 420 p.
17. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
18. Croft W., Cruse D.A. Cognitive Linguistics. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — 356 p.
19. Greimas A.J. Sémantique structurale: recherche de méthode. — Paris: Larousse, 1966. — 262 p.
20. Gaatone D. Étude descriptive du système de la négation en français contemporain. — Genève: Droz, 1971. — 230 p.
21. Муталлибов С. Ўзбек тилида антонимлар // Ўзбекистон ССР ФА ахбороти. — Тошкент, 1955.
22. Усмонов С. Ўзбек тилида антонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — Тошкент, 1958.